

שלוש שלום לרחוק ולקרוב

בּוֹרָא נִיב שְׁפָתַיִם שְׁלוֹם שְׁלוֹם לְרָחוֹק וְלִקְרוֹב אָמַר ה' וּרְפָאֵתִיו: (ישעיהו נז יט).¹

ויקרא רבה טז ט – שלומו ממנו ובו

"בּוֹרָא נִיב שְׁפָתַיִם שְׁלוֹם שְׁלוֹם לְרָחוֹק וְלִקְרוֹב אָמַר ה' וּרְפָאֵתִיו" (ישעיהו נז יט). "בורא ניב שפתים" – ר' יהושע בן לוי אמר: אם הניבו שפתיו של אדם בתפילה, היא מובטח שנשמעת תפילתו. מאי טעמא? "תכין לבס, תשמע אוזנך" (תהלים יז), ואומר: "בורא ניב שפתים שלום שלום לרחוק ולקרוב". אם לקרוב, כבר שלומו ממנו ובו.² אם לרחוק – ר' חונא ור' יודן בשם ר' אחא: זה מצורע, שהיה רחוק ונעשה קרוב.³

מסכת ברכות דף לד עמוד ב – תנובת השפתיים

המתפלל צריך שיכוין את לבו בכולו, ואם אינו יכול לכוין בכולו – יכוין את לבו באחת; אמר רבי חייה אמר רב ספרא משום חד דבי רבי: באבות. אמרו עליו על רבי חנינא בן דוסא וכו'.⁴ מנא הני מילי? אמר רבי יהושע בן לוי, דאמר קרא: "בורא ניב שפתים שלום שלום לרחוק ולקרוב אמר ה' ורפאתיו".⁵

ירושלמי ברכות פרק ט הלכה א – קרוב שהוא רחוק מול רחוק שהוא קרוב

אמר ר' פנחס בשם רב יהודה בר סימון: עבודה זרה נראית קרובה ואינה אלא רחוקה ... סוף דבר אלוהו עמו בבית והוא צועק עד שימות ולא ישמע ולא יושיע מצרתו. אבל הקב"ה נראה רחוק ואין קרוב ממנו, דאמר לוי: מהארץ ועד לרקיע מהלך ה' מאות שנה ומרקיע לרקיע מהלך ת"ק שנה ועוביו של רקיע ת"ק שנה וכן לכל רקיע ורקיע ... ראה כמה הוא גבוה מעולמו ואדם נכנס לבית הכנסת ועומד אחורי העמוד ומתפלל בלחישתו והקב"ה מאזין את תפילתו, שנאמר: "וחנה היא מדברת על לבה רק שפתיה נעות וקולה לא ישמע" [שמואל א א יג], והאזין הקב"ה את תפילתה.⁶ וכן כל בריותיו, שנאמר: "תפילה לעני כי יעטוף" [תהלים קב א] – כאדם המשיח באוזן חבירו והוא שומע. וכי יש לך אלוה קרוב מזה שהוא קרוב לבריותיו כפה לאוזן?⁷

¹ כבר נדרשנו באופן כללי להפטרות יום הכיפורים, כולל פסוק זה, בדברינו [הפטרות היום](#) ביום הכיפורים בשנה שעברה. הפעם נרצה להרחיב בדרשות על פסוק מיוחד זה ולהעמיק בקשר שלו ליום הכיפורים.

² מי שקרוב לה, אין לו צורך בברכה ורפואה – "שלומו ממנו ובו". שלום משלום שלמות. הרחוק הוא שזקוק לשלום.

³ "לרחוק ולקרוב", אומר הדרשן, אחד הם – הקרוב, כבר אמרנו. והרחוק זה שזכה לרפואה וחזר להיות קרוב. מדרש זה, שבפרשת מצורע, מבוסס, כך נראה, על דברי תלמוד בבלי ברכות לד ע"ב, ירושלמי ברכות פרק ה הלכה ה – הדנים בכוחה של התפילה. המשנה בברכות פרק ה משנה ה מספרת על רבי חנינא בן דוסא "שהיה מתפלל על החולים ואומר זה חי וזה מת. אמרו לו: מנין אתה יודע? אמר להן: אם שגורה תפילתי בפי, יודע אני שהוא מקובל; ואם לאו, יודע אני שהוא מטורף". על בסיס משנה זו, מביאה הגמרא בירושלמי את המעשה ברבן גמליאל "שחלה בנו ושלח שני תלמידי חכמים אצל רבי חנינא בן דוסא בעירו אמר לון: המתינו לי עד שאעלה לעלייה. ועלה לעלייה וירד. אמר להן: בטוח אני שנינוח בנו של רבן גמליאל מחוליו. וסיימו: באותה שעה תבע מזון. אמר ר' שמואל בר נחמני: אם כוונתה את לבך בתפילה, תהא מבושר שנשמעה תפילתך. ומה טעם? תכין לבס תקשיב אזניך. אמר רבי יהושע בן לוי: אם עשו שפתותיו של אדם תנובה, היא מבושר שנשמעה תפילתו. מה טעם? בורא ניב שפתים שלום שלום לרחוק ולקרוב אמר ה' ורפאתיו". הסיום במצורע בא ללמד שרפואתו באה משום שידע להתפלל בניב שפתיים ולבקש כראוי להירפא מצרעתו. ועדיין איננו יודעים מה היא "תנובת שפתיים"? איך יכול אדם לדעת אם "הניבו שפתיו בתפילה" (או שמא "הניבו תפילה") או לא. האם זו הרגשתו הנפשית-אישית של האדם כיצד עלתה לרצון תפילתו? האם כל אדם כר' חנינא בן דוסא?

⁴ המשנה בעה"ה 3 הסמוכה לעיל, על רבי חנינא בן דוסא "שהיה מתפלל על החולים ואומר: זה חי וזה מת וכו'".

⁵ ניב השפתיים ("אם עשו שפתותיו של אדם תנובה") אשר מביא שלום לרחוק ולקרוב, היא הכוונה בתפילה. אלא שחכמים ידעו את נפש האדם והגם שדרשו לכתחילה תפילה שלימה בכוונה, הסתפקו בדיעבד בכוונה בברכה הראשונה, ברכת האבות. מהרש"א מסביר שברכה זו סמוכה לגאולה, מתחילה וחותמת בברוך וכמה שמות ה' נזכרים בה. הדברים נכונים בפרט בימים בהם אנו מבקשים ומזכירים את זכות האבות. ובדרשה מעין חסידית, נאמר: ניב השפתיים עושה שלום גם לרחוק – לקטעי תפילה שלא כ"כ כיוונו בהם; וגם לקרובים יותר אלינו – לקטעים בתפילה שזכינו לכוון ולהתעלות בהם. והעיקר שיתקיים בנו סיפא דקרא: ורפאתיו. כפשוטו. להלן אמנם נראה שהרפואה היא תשובה כמו שאומר הפסוק "ארפא משובתם" (הושע יד ה), אבל גם רפואה כפשוטה, וכדברי אוצר המדרשים (אייזנשטיין) ע' 410: "ואח"כ יושב הקב"ה כרופא ומרפא אותם בפני כל באי עולם, שנאמר: בורא ניב שפתים שלום שלום לרחוק ולקרוב אמר ה' ורפאתיו". ראו דברינו [כי אני ה' רופאך](#).

⁶ נראה שהכוונה בקטע זה של המדרש המרחיב בגודל הרקיע היא להציג את תפילת האדם הבוקעת ועולה דרך כל הרקיעים, מול המלאכים. המלאכים הם קרוב-רחוק ואילו האדם הוא רחוק-קרוב. ולגבי חנה, ראו דברינו [תפילת חנה](#) בראש השנה.

⁷ מדרש זה אינו מזכיר את הפסוק שאנו דורשים, אבל נראה לנו מתאים לעניינינו ומאיר את "רחוק קרוב" מזווית משלימה. בפסוק שלנו הקב"ה קורא לרחוק ולקרוב ואילו כאן הקב"ה שנראה לנו רחוק, נמצא קרוב אלינו. "קרוב ה' לכל קראיו לכל אשר יקראוהו בְּאֶמֶת" (תהלים קמה יח). אך הקרבה אינה רק 'אנכית' וכרום שמים, אלא 'אופקית'. הקרבה האינטימית של אלוה שהוא "קרוב לבריותיו כפה לאוזן" מושתתת על הקרבה בין אדם לחברו "כאדם המשיח באוזן חבירו". הקרבה בין אדם לחברו, בקשת הסליחה ותפילת הציבור (עם העבריינים כפי שנראה להלן), היא שמביאה את מי שאין רחוק ממנו להיות מי שאין קרוב ממנו. וכבר הארכנו במדרש זה ודומיו בדברינו [אלהים קרובים](#) בפרשת ואתחנן וכאן לא באנו אלא לדרוש ב"רחוק וקרוב" ובשלום שניהם.

מדרש תהלים (בובר) מזמור קכ – מי שבא אצלי, אני בא אצלו

אמר ישעיהו: שלום שלום לרחוק ולקרוב וגוי (ישעיה נז יט). אמר הקב"ה: אני ידי פשוטות לבעל תשובה. אני מחזיר בריה - מי שנתן לי לבו בתשובה. לכך נאמר: שלום שלום לרחוק ולקרוב. וכל מי שיבוא אצלי אני בא אצלו ומרפא אותו, שנאמר: "ורפאתיו"⁸.

מסכת ברכות דף לד עמוד ב - צדיקים גמורים ובעלי תשובה

ואמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: כל הנביאים כולן לא נתנבאו אלא לבעלי תשובה, אבל צדיקים גמורים – "עין לא ראתה אלהים זולתך". ופליגא דרבי אבהו, דאמר רבי אבהו: מקום שבעלי תשובה עומדין - צדיקים גמורים אינם עומדין, שנאמר: "שלום שלום לרחוק ולקרוב" (ישעיה נז יט). לרחוק ברישא והדר לקרוב.⁹ ורבי יוחנן אמר לך: מאי רחוק - שהיה רחוק מדבר עבירה מעיקרא, ומאי קרוב - שהיה קרוב לדבר עבירה ונתרחק ממנו.¹⁰

משנת רבי אליעזר פרשה יא עמוד 210 – עדיפות בעל התשובה שהכיר ושב

מדת בשר ודם, אדם גונב וגוזל ימים רבים, וכשהוא מניח את מעשיו וחוזר בתשובה, אותה שעה מגלגלין עליו את הכל. אבל הקב"ה הוא אינו כן, אלא אדם חוטא לפניו ימים רבים, וכיון שהוא מניח את מעשיו, וחוזר למוטב, אותה שעה אין מזכירין לו שום חטא בעולם, שנאמר: "כל חטאותיו אשר עשה לא תזכרנה לו" (יחזקאל לג טז). וזה הוא חסדו, שנאמר: "בורא ניב שפתים שלום שלום לרחוק ולקרוב". רחוקים, אלו בעלי תשובה. קרובים, אלו צדיקים גמורים. מפני מה? שהללו הכירו ושב, ואלו לא הכירו ושב. וזו חסדו, שנאמר: "חסדך ה' מלאה הארץ".¹¹

במדבר רבה ח ד פרשת נשא – גרים ובעלי תשובה

מה אם אלו שלא נתגיירו לשם שמים, ראו היאך תבע הקב"ה את דמן, המתגייר לשם שמים על אחת כמה וכמה. ודאי אין אלוה כאלהיהם ואין אומה כאומתם ... מיד נתגיירו הרבה גרים מאומות העולם באותה שעה ... וכל כך למה? להודיע שהקב"ה הוא מקרב את הרחוקים וסמך לרחוקים כקרובים. ולא עוד, אלא שמקדים שלום לרחוקים מן הקרובים, שנאמר (ישעיה נז) "שלום שלום לרחוק ולקרוב".¹²

⁸ מרחוק וקרוב של תפילה עברנו לרחוק וקרוב של תשובה. אם בשערי תפילה, שפעמים פתוחים ופעמים נעולים (ססיקתא דרב כהנא כד – שובה), יש שלום לרחוק ולקרוב, בשערי תשובה שלעולם פתוחים (דברים רבה ב יב ועוד), על אחת כמה וכמה. אבל האדם צריך לעשות את הצעד הראשון: "כל מי שיבוא אצלי אני בא אצלו", בבחינת: "שובו אלי ואשובה אליכם" וכדרשה בשיר השירים רבה ה ב: "פתחו לי כחודה של מחט ואני פותח לכם כפתחו של אולם". זאת ועוד, ראו דרשת ספרי במדבר פרשת נשא פ"סקא מב: "גדול השלום שניתן לעושי תשובה, שנאמר: בורא ניב שפתים שלום שלום לרחוק ולקרוב (ישעיה נז יט)". אפשר שהשלום והרפואה אינם ניתנים אוטומטית לשבים, אלא כתוספת שהם זקוקים וראויים לה. תהליך התשובה אינו דבר מובן מאליה. יש בו חידוש ופלא מצד אחד (כולל הקושי שהתשובה היא מעין שוחד לקב"ה, ראו מדרש תהלים מזמור יז, מובא בדברינו [שתי פנים לתשובה ואולי יותר](#) בשבת שובה, ובדברינו [תשובה תפילה וצדקה](#) ביום הכיפורים); וגם קושי, צער וסבל מצד שני. לפיכך, תהליך התשובה זקוק לרפואה ולשלום לשם השלמתו וקיומו לאורך זמן (ראו סוף הערה 5).

⁹ ראו הסיפור בשיר השירים רבה פרשה א "אל תראוני שאני שחרחורת" על רבי אבהו וריש לקיש שהיו מהלכים והגיעו לסביבות העיר קיסריה. ריש לקיש מציע שייכנסו ללון שם ור' אבהו (שהיה כנראה אז עוד תלמיד) אומר: איך ניכנס לעיר של חירופין וגידופין? יורד ריש לקיש מהחמור וסותם את פיו של ר' אבהו ואומר לו: "אין הקב"ה רוצה במי שאומר דילטוריא על ישראל". לימים, נעשה רבי אבהו רב העיר קיסריה וכאן הוא משבח את בעלי התשובה.

¹⁰ ראו מקבילה בסנהדרין צט ע"א. זו הדרשה המרכזית על כך שבמקום שבעלי תשובה עומדים אין צדיקים גמורים יכולים לעמוד, אך יש לזכור שזו שיטת ר' אבהו (מהעיר קיסריה), ואילו ר' יוחנן הטבריאני (שהיה רבו של רבי אבהו) חולק. רחוק וקרוב בפסוק הוא כפשוטו, אומר ר' אבהו, ביחס לקב"ה הקורא לאדם; ואילו ר' יוחנן נדחק קצת לומר שרחוק הוא מי שהיה רחוק מהעבירה וקרוב הוא מי שהיה קרוב לעבירות ועכשיו הוא מתרחק מהן (ומתקרב לקב"ה) ובשניהם הכוונה לצדיק גמור. אולי בגלל דוחק פרשני זה, ואולי בשל נטיות ומשאלות לבנו, דרשתו של ר' אבהו התקבלה יותר ולא תמיד זוכרים שיש דעה נגדית. אפשר שיש כאן הבדלי אסכולה בין קיסריה וטבריה. ויש אומרים, אולי קצת בהומור, שהעניין קשור לאמרה (של ר' יוחנן!) שמי שעושה תשובה עברותיו נעשות לו כזכויות (אמרה עליה הרחבנו בדברינו [זדנות שגגות וזכויות](#) ביום הכיפורים בשנה האחרת). בעל התשובה עשה בעברו יותר עבירות מהמצוות שעשה הצדיק הגמור כל חייו ולכן כעת יש לו יותר מצוות וזכויות ...

¹¹ הסיפא של מדרש זה אומרת פרשני והסבירני מי הם אלה שהכירו ושבנו ומי הם שלא הכירו ושבנו? האם "הכירו" זו הכרה בקב"ה והם הצדיקים, או ש"הכירו" הוא בחטא ואז הם החוזרים בתשובה? עכ"פ, למדנו ממדרש זה שגם הקרובים, גם צדיקים גמורים, שבים. יש תשובה רחוקה ויש תשובה קרובה, אבל כולם זקוקים לתשובה ולרפואה.

¹² מדרש זה מדבר על היענות דוד לדרישת הגבעונים לנקום בבית שאול, נושא בו דנו בהרחבה בדברינו [הגבעונים](#) בפרשת נצבים ולא נשוב ונאריך כאן. המדרש מוצא נקודת אור בכל הפרשה הקשה הזו, בכך שתביעת דם של הגבעונים גרמה להרבה גויים לבוא ולהתגייר. מה שחשוב לנו הוא השימוש בפסוק "שלום שלום לרחוק ולקרוב" בהקשר עם הגרים, אשר יוצר הקבלה בין בעלי תשובה וגרים. ראו גם משנת ר' אליעזר פרשה ד עמוד 76: "גדול הוא השלום, שנתנו הקב"ה שכר לעושי צדקה ... ונתנו קירוב לגרים ובעלי תשובה, שנאמר: שלום שלום לרחוק ולקרוב". ואף להלכה הושוו גרים ובעלי תשובה, בדיני אונאת דברים: "אם היה בעל תשובה

מסכת כריתות דף ו עמוד ב – עם העבריינים

א"ר חנא בר בזנא א"ר שמעון חסידא: כל תענית שאין בה ממושעי ישראל אינה תענית, שהרי חלבנה ריחה רע, ומנאה הכתוב עם סממני קטורת.¹³ אביי אמר מהכא: "וַיִּגְדְּתוּ עַל אֶרֶץ יִסְדָּה" (עמוס ט ו).¹⁴

רמב"ם הלכות תשובה פרק ג הלכה יד – אין לך דבר העומד בפני התשובה

כל אחד ואחד מעשרים וארבעה אנשים אלו שמנינו אף על פי שהן מישראל, אין להם חלק לעוה"ב. ויש עבירות קלות מאלו ואעפ"כ אמרו חכמים שהרגיל בהן אין להם חלק לעוה"ב וכדאי הן להתרחק מהן.¹⁵ במה דברים אמורים שכל אחד מאלו אין לו חלק לעולם הבא? כשמת בלא תשובה. אבל אם שב מרשעו ומת, והוא בעל תשובה, הרי זה מבני העולם הבא. שאין לך דבר שעומד בפני התשובה.¹⁶ אפילו כפר בעיקר כל ימיו ובאחרונה שב, יש לו חלק לעולם הבא, שנאמר: "שלוש שלום לרחוק ולקרוב אמר ה' ורפאתיו". כל הרשעים והמומרים וכיוצא בהן שחזרו בתשובה, בין בגלוי בין במטמוניות, מקבלין אותן, שנאמר: "שובו בנים שובבים" (ירמיהו ג כב).¹⁷ אף על פי שעדין שובב הוא, שהרי בסתר שב ולא בגלוי, מקבלין אותו בתשובה.¹⁸

שנה טובה

ותטיב לנו החתימה

מחלקי המים¹⁹

מים אחרונים: מסכת עדויות פרק ח משנה ז: "אמר רבי יהושע: מקובל אני מרבן יוחנן בן זכאי ששמע מרבו ורבו מרבו הלכה למשה מסיני, שאין אליהו בא לטמא ולטהר לרחק ולקרוב אלא לרחק המקורבין בזרוע ולקרוב המרוחקין בזרוע ... רבי יהודה אומר: לקרב אבל לא לרחק. רבי שמעון אומר: להשוות המחלוקת. וחכמים אומרים: לא לרחק ולא לקרב, אלא לעשות שלום בעולם שנאמר (מלאכי ג) הנני שולח לכם את אליה הנביא וגומר והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם".

לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים. אם הוא בן גרים לא יאמר לו זכור מעשה אבותיך" (מסכת בבא מציעא פרק ד משנה י). וכן הוא גם באגדה במדרשים על הפסוק: "על כן עלמות אהבוך" ועוד. ראו גם דברינו [כולנו גרים](#) בחג השבועות.
¹³ החלבנה או החלבונה ([כלך החלבנה – Galbanum](#)), ראו תיאורה המדעי ע"י דר' משה רענן בפורטל הדף היומי, היא מסמני הקטורת, ככתוב בפרשת כי תשא, שמות פרק ל פסוקים לד-לה: "וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה קַח לְךָ סָמִים נְטֹף וַיִּשְׁחַלֵּת וַחֲלִיבָנָה סָמִים וּלְבָנָה זָפָה בְּדָבָר יְהוָה: וְעָשִׂיתָ אֹתָהּ קְטֹרֶת רֵיחַ מְעֻשָׂה רֵיחַ מְמַלַּח טְהוֹר קָדֵשׁ". ובברייתא בגמרא כריתות שם: "תנו רבנן: פיתום הקטרת, הצרי והציפורן והחלבנה והלבונה משקל שבעים של שבעים מנה, מור וקציעה שיבולת נרד וכרכום משקל ששה עשר של ששה עשר מנה וכו'". ראו דברינו [קטורת הסמים](#) בפרשת כי תשא.

¹⁴ שני מוטיבים קרובים ומשלימים למוטיב "שלום לרחוק ולקרוב", הם: "להתפלל עם העבריינים" וכן "אגודה אחת". דרשת ר' חנא בר בזנא על החלבנה המשלימה את סממני הקטורת, מחברת שלושה מוטיבים אלה ומזכירה, כמובן, את הערבה של ארבעת המינים: "מה ערבה זו אין בה טעם ואין בה ריח, כך הם ישראל: יש בהם בני אדם שאין בהם לא תורה ולא מעשים טובים. ומה הקב"ה עושה להם? לאבדם - אי אפשר, אלא אמר הקב"ה: יוקשרו כולם אגודה אחת והן מכפרין אלו על אלו" (ויקרא רבה ל). העבריינים הם הרחוקים שאנחנו מושיטים להם יד אוהבת של שלום ורק איתם ביחד נוכל להיעשות לאגודה אחת ביום הכיפורים ולצאת ממנו כמנצחים ביום הדין (ויקרא רבה ל ב), ולהתחיל "ביום הראשון" עם אגודה אחת בידינו וסוכת שלום לראשנו. וכבר זכינו לדרוש על "להתפלל עם העבריינים" ביום הכיפורים וגם על "אגודה אחת" בראש השנה.

¹⁵ והרמב"ם מונה אותם שם: "המכנה שם לחבירו והקורא לחבירו בכינויו והמלבין פני חבירו ברבים והמתכבד בקלון חבירו והמבזה תלמידי חכמים והמבזה רבותיו והמבזה את המועדות והמחלל את הקדשים".

¹⁶ יש שמבקשים לראות במשפט זה את העיקר הארבעה עשר שלכאורה רמב"ם השמיט ביג' העיקרים (הרב זקס?).

¹⁷ כדאי לקרוא הפסוק במלואו בירמיהו ג כב: "שׁוּבוּ בָנִים שׁוֹבְבִים אֲרָפָה מְשׁוּבְתֵיכֶם הִנְנוּ אֲתָנוּ לָךְ פִּי אֲתָה ה' אֱלֹהֵינוּ". אולי לא בכדי מובא ברמב"ם רק המילים: "שובו בנים שובבים" בלי המשך הפסוק, שהרי הוא מבקש לסגור על כל מי הרשעים, הכופרים והמומרים, גם אלה שלא שבו בגלוי רק בסתר ועדיין הם שובבים, כפי שהוא מסביר בהמשך דבריו. על תשובה בסתר, ראו פסיקתא דרב כהנא, פסקא כד עד ה' אלהיך: "אמר ר' יודה בר' סימון: שובה ישראל עד ה' אלהיך - אפילו כפרתה בעיקר. אמר ר' לעזר: בנוהג שבעולם אדם עומד מבזה את חבירו ברבים ולאחר זמן הוא מבקש לרצות לו והוא אומר לו: את מבזה אותי ברבים ומתרצה אותי ביני וביני? לך והבא אותן האנשים שבזית אותי לפניך ואני מתרצה לך. אבל הקב"ה אינו כן, אלא אדם עומד ומחרף ומגדף בשוק והקב"ה אומר לו לעשות תשובה ביני וביני ואני מקבלך". ראו דברינו [אגדה סותרת הלכה](#) שם הבאנו דרשה זו כסותרת לכאורה את ההלכה, אבל נראה שההלכה מרחיבה כאן ונותנת מקום לאגדה ולתשובה.

¹⁸ נראה שדברי רמב"ם אלה, המבוססים בין השאר על הפסוק: "שלום שלום לרחוק ולקרוב וכו'", הם מהתעודות הקיצוניות ביהדות, אם לא הקיצוניות מכולן, בזכות כוחה של התשובה "שאין לך דבר העומדת בפניה", ובזכותם של הכופרים, הרשעים הגמורים והמומרים, תמיד לשוב ולהתקבל בסליחה, גם אם תשובתם בסתר (ומי אמר שבאמת שבו ואין לך שום עדות שקיימו את תהליך התשובה כמתואר ברמב"ם בהלכות תשובה). דברים אלה מבוססים על גמרא עבודה ז' ע"א, (המצטטת את תוספתא דמאי פרק ב הלכה ט ומרחיבה): "תנו רבנן: וכולן שחזרו בהן - אין מקבלין אותן עולמית, דברי ר' מאיר. רבי יהודה אומר: חזרו בהן במטמוניות - אין מקבלין אותן, בפרהסיא - מקבלין אותן. איכא דאמרי: עשו דבריהם במטמוניות - מקבלין אותן. רבי שמעון ור' יהושע בן קרחה אומרים: בין כך ובין כך מקבלין, שנאמר: שובו בנים שובבים. א"ר יצחק איש כפר עכו א"ר יוחנן: הלכתא כאותו הזוג". רש"י בגמרא שם וראשונים אחרים, אינם הולכים כה רחוק כמו הרמב"ם, אבל הרמב"ם בשל, הגם שאפשר שהוא סותר את דבריו בהלכות עבודה זרה פרק ב לגבי אפיקורסים. ראו מפרשי הרמב"ם על אתר, בפרט כסף משנה ולחם משנה. ולנו נראה לחבר דברים אלה עם דברי הסניגוריה שלו [באגרת השמד](#), המכונה גם מאמר קידוש השם, על יהודי ספרד ומרוקו שנאלצו להמיר את דתם.

¹⁹ מים המותרים לשתיה מלוא לוגמיו גם ביום הכיפורים.